

שלומי דורון. המהלכים בין העולמות: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בחברה הישראלית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2013. 354 עמודים

אביהו שושנה*

עיון בספרות המחקר העוסקת בהמרות של העצמי מלמד כי המושג טעון קונוטציות דתיות ומשמש בעיקר לתיאור של המרות דת, או מה שמקובל לכנות בעברית "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה". ההנחה הרווחת בספרות היא כי המרה פירושה ראורגניזציה רדיקלית של זהות, משמעות, חיים. הגדרה זו מרמזת לתיאורו הקלאסי של ויליאם ג'יימס (1958) הרואה בהמרה "לידה מחדש", מטפורה ששומרת על יציבות תיאורטית ואמפירית עד היום. עיון נוסף בספרות על המרות דתיות מלמד על יציבותו של "מודל השלבים". מודל "התפתחותי" זה מתמקד בתיאור שלבי ההמרה, למן הופעת הספקות ועד לרכישת העצמי החדש. בסיסו של המודל הוא סובייקט שחווה תהליכים של "becoming an ex" (Ebaugh, 1988). הלוגיקה הפנימית של מודלי השלבים הרווחים מדגישה את התנועה הליניארית מזהות אחת (דתית) לזהות שנייה (חילונית). ליניאריות זו הפכה למובן מאליה שיש לבחון אותו כדי להבין את המורכבות של חקר ההמרות, דתיות ושאינן דתיות. על רקע כל זאת ספרו של שלומי דורון חשוב ביותר. הוא מציע תיאור עשיר ומורכב של התהליכים הפנומנולוגיים הקשורים בשני סוגים של המרות דתיות: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה". זהו למעשה המחקר הראשון שעורך השוואה בין סוגי המרות אלו. עושרו של התיאור מציע פרובלמטיזציה פנומנולוגית ואפיסטמולוגית של התיאור הליניארי העומד בבסיסם של מחקרים רבים העוסקים בהמרות דתיות. ספרו של דורון מאפשר דיון מורכב בתהליכים פסיכולוגיים ותרבותיים הכרוכים בהמרות, שלא נדונו עד כה בספרות המחקר: חוויות פנומנולוגיות של לימינליות כרונית; דיאלקטיקה של שני סוגי עצמי - עצמי עבר ועצמי הווה, עצמי "אמיתי" ועצמי "כוזב"; ייסורי המרה; "כישלונות" של המרה, או המרות שאינן ליניאריות. את מטרת הספר מנסח המחבר כך: "בספר זה אני מבקש להרחיב את המבט מעבר להמרה ולפרש תהליכי שינוי זהות דתיים בישראל כשתי תופעות, שבמרכזן פירוק והרכבה (לעתים בו בזמן) של רובדי זהות שונים; אישי, משפחתי וקהילתי; ניתוק, מעבר ושילוב" (עמ' 18). מחקרו מבוסס על אתנוגרפיות עשירות - במקוואות, בכינוסים של חוזרים בתשובה ושל חוזרים בשאלה, בסמינרים של חזרה בתשובה ושל חזרה בשאלה; על ראיונות עומק עם 87 מרואיינים ומרואיינות משתי הקבוצות (43 חוזרים בתשובה ו-44 חוזרים בשאלה); ועל ניתוח חומרים כתובים - חוברות הנחייה וספרי הדרכה, אתרי אינטרנט, יומנים, ספרים, עיתונות, עלונים, מאמרים ומחקרים אקדמיים. הספר מתחלק לשלושה חלקים עיקריים. החלק הראשון ("שדה המחקר, מושגים וסקירה") כולל שני פרקים: הראשון מתאר את עבודת השדה ואת שיטות המחקר ויש בו גם תיאור רפלקסיבי של החוקר על מיקומו בשדה. הפרק השני מציג את המושגים התיאורטיים, סוקר את הספרות האקדמית העוסקת בהמרות דתיות ומתאר את ההתייחסויות להמרות בשדה התרבות הפופולרית. חלקו השני של הספר ("שינוי הזהות הדתית") כולל גם הוא שני פרקים. האחד מציג את המאפיינים המרכזיים של שינויי הזהות הדתית, והשני הוא פרק הממצאים המרכזיים.

* הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

בחלק השלישי ("קשיי קליטה והרצון להשתייך") נבחנים קשיי הקליטה של חוזרים בתשובה ושל החוזרים בשאלה בחברה החדשה.

חלקו השני והאמצעי של הספר הוא גם לבו. בפרק הראשון שבו מוצג שינוי הזהות הדתית כההליך שמתגבש ומשתנה לאורך שנים רבות. מתוארים בו ההבדלים שבין כניסה לחברה סגורה, המבוססת על רמת קהילתיות גבוהה, ובין כניסה לחברה פתוחה שרמת הקהילתיות בה נמוכה. בפרק השני בחלק זה, שכותרתו "שינוי זהות דתית והתהליך הטקסי", מובא עיקרם של ממצאי הספר. באמצעות סיפורי החיים של המרואיינים והמרואיינות המחבר בוחן טקסי הגדרה אישיים ואשרור, מושגים של לימינליות ולימינאידיות ותיאורים פנומנולוגיים של ניתוק, מעבר ושילוב. הוא מתאר כיצד שינוי הזהות שעוברים ה"חוזרים בתשובה" וה"חוזרים בשאלה" מלווה בטקסים שהוא מכנה, בעקבות ואן גנפ וטרנר, "טקסי מעבר" בעלי מבנה עומק תלת-שלבי - ניתוק, מעבר ושילוב. במילים אחרות: "השוני [בין הקבוצות] ניכר בפרטי הטקס אבל לא בתבניתו. העולם החילוני והעולם החרדי מייצגים תפיסות תרבותיות שונות, ובכל זאת ההמרה מחילוניות לחרדיות ולהפך, מייצגת תהליך מבני דומה בשתי הקבוצות" (עמ' 127-128). זאת ועוד, הממצאים חושפים גם כי אצל קבוצת ה"חוזרים בתשובה" בולטים, לצד טקסי ההגדרה האישיים, הטקסים הפומביים הדתיים וסמלי הלימינליות. בקרב ה"חוזרים בשאלה" בולטים טקסי ההגדרה האישיים וסמלי הלימינאידיות. סמלי הלימינליות מופיעים בקהילה טוטלית שבה רמת הקומוניטיס גבוהה. סמלי הלימינאידיות, לעומת זאת, מופיעים בחברה פתוחה ומרובת סדרי שיח ותחת התרופפות תחושת הקומוניטיס.

דורון משתמש בביטוי "טקסי הגדרה אישיים" לתיאור טקסים פרטיים שעורך היחיד כדי להפגין את זהותו הפרטית לאחר שינוי באחד הסטטוסים שלו. על רקע זה הוא מתאר בפירוט רב מגוון טקסים אישיים מסוגים שונים בכל אחד משלבי ההמרה (ניתוק, מעבר ושילוב): שינוי לבוש, שינוי שם פרטי, אימוץ חפצים שונים, השתתפות בסדנאות חברות מחדש ושינוי של תפיסות זמן. שני הממצאים העיקריים במחקרו של דורון מציתים את הדמיון הסוציולוגי באופן מיוחד. האחד מלמדנו כי התכנים של שני תהליכי ההמרה אולי שונים, אולם צורתם דומה. מתוך כך אפשר ללמוד על "מטה-תבנית סטרוקטורלית" (עמ' 245) ועל הכינון התרבותי של המרות זהות. הממצא השני קשור במושגים לימינליות ולימינאידיות, ובעיקר במיסוד של לימינליות או של "זהות לימינלית ממוסדת וקבועה" (עמ' 280). ההבחנות הללו בין שני המושגים חשובות והן דורשות מחקרים עתידיים נוספים שיבחנו את החוויות הפנומנולוגיות שלהם. דורון מתאר כיצד

זהות ה'חוזר' שאמורה להיות זמנית ולהיעלם בשלב השילוב בחברה החדשה אינה נעלמת ואף הופכת לזהות לימינלית ממוסדת וקבועה, הן בעולם החרדי (בגלל חשש מכניסת החילוניות באמצעות ה'חוזרים' והרצון לשמור על כוח ההרגל ואי קבלת ה'אחר'), והן בעולם החילוני (בגלל נתק חד, לרוב, מבני המשפחה והקהילה החרדית. כמו כן תחושת בדידות פיזית ונפשית בעולם החילוני). (עמ' 280-281)

מה שיכול להרחיב את התיאור הזה בעתיד הוא ניסיון מחקרי מכוון לזיהוי הרפלקסיביות העצמית היומיומית הנדרשת מאיוש זהויות לימינליות כרוניות. התיאור של דורון חושף למעשה את חוסר היכולת (המבנית והאישית) להיפטר מהתזכורת הטמונה בתיאור "לשעבר", או ממה שאיבו (Ebaugh, 1988) מכנה "שאריות של זהות". ראוי לבחון כיצד מופיעות תזכורות אלו, באילו הקשרים הן מופיעות וכיצד מתמודדים עמן הסובייקטים לאורך שנים.

התיאור של דורון לגבי לימינליות מוסדית וכן הדמיון הצורני בין שני סוגי ההמרות (חזרה בתשובה וחזרה בשאלה) יוצר, להערכתו, מרחב ייחודי לדיון תיאורטי ואמפירי בביטוי הסוציולוגי

החשוב "טיפוס סימבולי" (symbolic type). את המושג הזה הציע ריצ'רד גראטוף (Grathoff, 1970) והוא זכה לפיתוח ייחודי של האנתרופולוג דון הנדלמן (Handelman, 1998). לפי גראטוף, המושג מופיע על רקע ערעור הסדר החברתי או כישלון של סכמות טיפוסיות לתמוך במובן מאליו, ומכאן ביציבותם של עולמות החיים. במילים אחרות, יש בכוחו של הטיפוס לבצע סינתזה מחדש של אי הסדר. הדבר נעשה בעיקר משום יכולתו לשמש כגבולות חברתיים ומכאן יכולתו לאכוף ניהול "נורמלי" של המציאות. הנדלמן מדגיש כי אחד המאפיינים המרכזיים של המושג הוא סגירותו של הטיפוס. מאפיין זה יכול אולי להסביר את הדמיון הצורני בין הטיפוסים הסימבוליים של ה"חוזרים" בתשובה ובשאלה ואת הכינון של מיקום חברתי חדש (לימינליות קבועה או ממוסדת), שנתגלו במחקרו של דורון. מחקרו החשוב חשף קטגוריית חיים ייחודית - "אנשי סף" (liminal personae) (עמ' 128) - שראוי להמשיך ולבחון אותה בהקשרים אחרים.

מקורות

- ג'יימס, ו' (1958). *החוויה הדתית לסוגיה*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- Ebaugh, H.R. (1988). *Becoming an ex: The process of role exit*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Grathoff, R. (1970). *The structure of social inconsistencies*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Handelman, D. (1998). *Models and mirrors: Towards anthropology of public events*. New York: Berghahn Books.